

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО: «Я ЗАСТУПИВСЯ ЗА СВІЙ НАРОД...»

Від редакції. У вересні 2024 року виповнюється 130 літ від дня народження Олександра Довженка – людини, чий внесок в українське і світове кіно є непроминущим. Творчості митця присвячено десятки книг, сотні й тисячі статей дослідників гуманітарного простору – українського та світового. Однак митець такого таланту й масштабу мислення та почування є справді невичерпним.

Подаємо добірку статей провідних кінознавців, істориків, фольклористів та етнологів, у яких розкриваються нові, малодосліджені сторінки творчого світу Олександра Довженка. Зважаючи на контекст сучасної війни росії проти України, починаємо нашу добірку з нагадування про кіноповість «Україна в огні» (1943), яка мала драматичну історію та була заборонена самим Йосипом Сталіним. Диктатор узрів у творі «український націоналізм», намагання використати війну задля вивіщення України й українського народу. Власне, обговорення кіноповісті в Кремлі (30 січня 1944 р.), за участю Сталіна та його «царедворців», а також залучених діячів української культури, стало сигналом початку нової фази війни проти українства. Війни, яка триває досі...

***

УДК 791.071.1Довженко:791.222](477)“19”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2024.03.017>

ТРИМБАЧ СЕРГІЙ

старший науковий співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член-кореспондент Національної академії мистецтв України (Київ, Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9724-4498>

TRYMBACH SERHIJ

a senior research fellow of the Screen, Stage Arts and Culturology Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, a corresponding member of the National Academy of Arts of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9724-4498>

Бібліографічний опис:

Тримбач, С. (2024) Кіноповість «Україна в огні»: спасительний жест митця. *Народна творчість та етнологія*, № 3 (403), 17–21.

Trymbach, S. (2024) *Ukraine on Fire* Cinema Novel by Oleksandr Dovzhenko: Saving Gesture of the Artist. *Folk Art and Ethnology*, 3 (403), 17–21.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

КІНОПОВІСТЬ «УКРАЇНА В ОГНІ»: СПАСИТЕЛЬНИЙ ЖЕСТ МИТЦЯ

Анотація / Abstract

Роки німецько-радянської війни (1941–1945) стали для видатного кінорежисера Олександра Довженка періодом особливих випробувань. Усі надії на відродження української нації, її культури виявились ілюзією. Перемога Радянського Союзу у війні призвела до згорання залишків політичної та культурної автономії в Україні, повного контролю імперського центру над процесами суспільного й культурного життя. Довженко пише кіноповість «Україна в огні», де продемонстровано чималі ресурси опору українців тоталітарним системам – як радянській, так і німецькій. Крім того, Довженко як автор виявляє інтенцію національного пророка, котрий вірить у свою магичну здатність порятувати народ. Особлива симпатія автора на боці українських дівчат, жінок. Їх убивають, гвалтують, принижують. Проте вони лишаються особливими носіями ментальності народу, його культурної, мистецької пам'яті. Його краси! Відтак образи жінок пронизано фольклорно-літературними мотивами, які озвучують, матеріалізують світ українства, що протистоїть війні. Повесть викликала велику критику з боку диктатора сталіна, критику, оприлюднену під час спеціальної наради в кремлі. Звинувачення зводилися до нібито проявів націоналізму, ревізії основ більшовицької імперії. Твір було заборонено до друку й постановки в кіно. Сьогодні, у контексті нового етапу війни російської імперії проти України, твір, у якому художник у час катастрофи, на краю прірви й небуття народу постає на його захист, набуває особливої актуальності та світоглядної виразності. «Україна в огні» вирізняється особливою пісенністю тексту; він пронизаний народним співом, фольклорними образами й навіть ритмікою. Дивовижна суголосність народному мелосу, потужне ліро-епічне охоплення народного життя. Завершення роботи над кіноповістю збіглося в часі з перебуванням матері Довженка, Одарки Єрмолаївни, у москві, у квартирі Довженка (після завершення німецької окупації Києва). Митець записує від неї низку народних пісень, які суттєво позначилися на роботі над наступними сценаріями, – «Повесть полум'яних літ», «Зачарована Десна», «Поема про море».

Ключові слова: Україна, народ, народна культура, національний пророк, війна, тоталітаризм.

The years of German-Soviet war (1941–1945) have become a period of special trials for the outstanding film director Oleksandr Dovzhenko. All hopes for the revival of the Ukrainian nation and its culture have turned out to be an illusion. The victory of the Soviet Union in the war has led to the collapse of the remnants of political and cultural autonomy in Ukraine, complete control of the imperial center over the processes of social and cultural life. Dovzhenko writes the film story *Ukraine on Fire*, which demonstrates the considerable resources of resistance of Ukrainians to totalitarian systems – both Soviet and German. In addition, Dovzhenko as an author reveals the intention of a national prophet who believes in his magical ability to save his people. The author has special sympathy for Ukrainian girls and women. They are killed, raped, humiliated. However, they remain special bearers of the nation mentality, its cultural and artistic memory. Its beauty! Therefore, the images of women are permeated with folklore and literary motifs, those voice out and materialize the world of Ukrainians who oppose the war. The story has drawn a lot of criticism from the dictator Stalin, criticism made public during a special meeting in the Kremlin. The accusations have been reduced to alleged manifestations of nationalism, revision of the very foundations of the Bolshevik empire. The work has been banned from publication and production in the cinema. Today, in the context of the new stage of war of the Russian Empire against Ukraine, the work in which the artist at the time of the disaster, is on the edge of the abyss and the non-existence of the people, comes to its defense, acquires special relevance and worldview expressiveness. *Ukraine on Fire* is distinguished by the special lyrical nature of the text, it is permeated with folk singing, folklore images and even rhythm. An amazing consonance with the folk melos, a powerful lyric-epic coverage of folk life. The completion of work on the film story has coincided with the beginning of the stay of Dovzhenko's mother, Odarka Yermolaivna, in Moscow, in Dovzhenko's apartment (after the end of the German occupation of Kyiv). The artist has recorded a number of folk songs from her, those have a significant impact on the work on the following scenarios – *Chronicle of Flaming Years*, *Enchanted Desna*, *Poem of the Sea*.

Keywords: Ukraine, people, national culture, national prophet, war, totalitarianism.

Творча доля Олександра Довженка є доволі суперечливою. Його перші фільми (передусім ідеться про своєрідну трилогію «Звенигора» – «Арсенал» – «Земля») витворені на хвилі піднесення творчих сил українства в роки Українського ренесансу

1920-х – початку 1930-х років. І саме ці кінострічки увійшли до скарбниці світової культури (є підстави думати, що назавжди).

Упродовж 1930-х років, як відомо, унаслідок цілеспрямованої політики імперського центру (а ССРСР вочевидь став продовженням імперії російської), в Україні послідовно винищувалася сформована в попередні два десятиліття еліта – як культурна, літературно-мистецька, так і політична; а потому надійшла черга й еліти хліборобської. Довженко так само був у списках на ліквідацію, однак вцілів – завдяки самому сталіну, який цінував ідеологічну, пропагандистську потугу кінематографа, завдяки незрідка неймовірним поворотам долі. І певним компромісам з владою самого Довженка, це правда. Хоча треба зауважити, що свою наближеність до можновладців, сталіна і хрущова передусім, митець намагався використати задля реалізації власних українських інтересів.

Досить пригадати, що після призначення микити (*никити*) хрущова керівником партійної організації України в 1938 році Довженко зумів переконати сталінського новопризначенця в необхідності українізації кінотовиробництва, принаймні на Київській кіностудії. Цей процес мав свій початок (скажімо, сам Довженко розпочав роботу над екранізацією Гоголевого «Тараса Бульби»), проте його продовження відмінила війна – Друга світова, у совітських наративах «Великая отечественная». Крапку в цьому процесі поставив диктатор у своєму «аналітичному висновку», звинувативши автора «України в огні» в багатьох ідеологічних та політичних гріхах: це і «спроба ревізії ленінізму» (міг би додати: «і сталінізму»), і виступ проти «колгоспного селянства», і український націоналізм, звісно. Головним гріхом визначено те, що у фокусі уваги митця перебувала власне Україна, а імперський простір якимось чином загубився, митець його «не помітив». А мусив би, адже радянська людина є інтернаціоналістом за визначенням [2, с. 352–455].

Довженко дізнався про ставлення влади до свого витвору в листопаді 1943 року. Пережив цю новину болісно. «Заборона “України в огні” сильно пригнобила мене, – записав він у Щоденнику 28 листопада 1943 року. – Хожу засмучений і місця собі не нахожу. І все ж таки думаю: хай вона забороняється, бог із ними, вона все одно написана. Промову виголошено. Я знаю добре, наскільки почнеться добре відношення до мене зверху.

Може, я ще й поплачуся якось за це. Але я вірю, що не дивлячись ні на що, не *дивлячись на громадянську смерть*, “Україна в огні” прочитана, і буде на Україні через оце саме десь якось недозагублено не одну сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб’є мене з цієї віри. Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу».

«Вона все одно написана», тобто Слово явлено, і воно має магічну силу, рятуючи людей. Бо ж це Слово Правди, Слово від самого Бога. Довженко чувається, по суті справи, провідником Божої волі, яка невідома можновладцям (вони ж бо самі себе презентували як іпостась божу), але яку прозирає і чує автор «України в огні». І Слово те є спасительним, а відтак і дієвим: дурощів й аморальності серед чиновників од війни буде менше, значить, і смертей так само поменшає.

«Я знаю, – продовжує Довженко запис 28 листопада 1943-го, – мене будуть обвинувачувати в націоналізмі, в християнізмі і всепрощенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б’ється на всіх грізних історичних фронтах – але не це лежить в основі твору, не в цьому річ. *А річ у жалю, що погано ми здали гитлер’ю проклятому свою Україну і звільняємо її людей погано. Ми визволителі, всі до єдиного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-пристосуванцями. Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до*

своїх рідних людей»¹. Тобто радянським воїнам сталінська пропагандистська машина нав'язала думку про якусь провину людей, що перебували в окупації. Не рефлектуючи того факту, що саме армія винна в тому, що землі й люди з ними були програні армією, програні та залишені нею.

І знов-таки йдеться про порятунок людей, що потребують спасительного жесту. Від визволителів, як це не парадоксально, вони цього не дочекалися...

«У цьому оповіданні я, – продовжує Довженко, – якось напівсвідомо, себто цілковито органічно заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати у війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово в захист, коли така велика загроза існуванню повисла над нещасною моєю землею. Україну знає лише той, хто був на ній, на її пожарах сьогодні, а не по газетах чи самотак обчисляє її перемоги, втикаючи паперові прапорці у мертву географічну карту. Смутно мені».

«Кому ж, як не мені...». В 11-му Псалмі запитано: «Коли руйнуються основи, що може праведник зробити?». Псалтир – збірка, авторства поетів. Через віки відповідь дав інший поет, на ймення Тарас Шевченко: «Возвеличу Малих рабов отих німих! Я на сторожі коло них поставлю слово». Так само на сторожі постає Слово Довженкове, тут та сама логіка, логіка пророка. Бо ж справді, йдеться про почування національного пророка, який у час погібельний, на краю прірви і небуття народу, постає на його захист. Хлопчик на ім'я Тарас, із покріпаченого українського села, із України, яку вже стерли з карти світу, чує в собі гени пророка, спроможність пророка – і повертає народу історичну пам'ять, явлену в Слові. Через сто літ за тією ж програмою діє Олександр Довженко...

Кіноповість «Україна в огні» було заборонено для друку та постановки в кіно. Довженка більше не приймали високі можновладці, те, до чого він звик – контактувати з владою. Звільнили його і від присутності в різних комітетах і громадських комісіях,

де-факто заборонили жити й працювати в Києві, і вже до самої смерті. Не виконано й останньої волі Довженка, аби його прах поховали в Києві, на високій Дніпровій кручі, аби «було видно, було чути», як це прагнулося іншому українському пророку. Та прийде час і московитську землю примусять віддати прах Довженків українському пагорбу.

За рік після езекуції в кремлі Довженко записав у Щоденнику: «Сьогодні роковини моєї смерті. Тридцять першого січня [насправді 30 січня. – С. Т.] 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття, і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах... Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягаря неправди й зла. Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості».

Перше видання кіноповісті «Україна в огні» з'явилося лише 1965 року, у п'ятитомному зібранні Довженкових творів. З купюрами, звісно. Нецензуроване видання побачило світ тільки в середині 1990-х.

І ще одна заувага. У Довженкових фільмах, сценаріях, кіноповідях зазвичай присутні стихії води, землі, повітря. Найвиразніше – у фільмі «Земля» та повісті «Зачарована Десна». Земля є материнським лоном, звідки проростає усе живе і суще. Вода, за логікою того ж міфу, є цілющою й оновлюючою, вона єднає чоловіче Небо і жіночу Землю прагненням до творення нового Життя. Стихії Вогню місця в тім творенні немає.

Вогонь постає в кіноповісті, написаній у роки війни. Всепожираючий вогонь, який перетворює на попіл не тільки матеріальні предмети, не тільки людські тіла, а й душі. Ті душі злітають над українською землею, і Довженко чується душеспасителем. Цей мотив, власне, багато в чому визначає і «Україну в огні», і чималу кількість щоденникових записів.

У центрі твору історія родини Запорожців (знакове прізвище, Запорожці є носіями пам'яті українців). Війна поставила рід

у погибельний ряд, однак ж він вижив, попри втрати, зберіг себе, свою ідентичність. У фіналі порідилый рід знову збирається побіля своєї хати, що так само є носієм родинної пам'яті, – мотив, який є наскрізним у Довженкових текстах. Збирається, щоби потому йти далі крізь бої, «аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи».

Особлива симпатія автора на боці дівчат, жінок. Їх убивають, гвалтують, принижують... Утім, вони лишаються особливими носіями ментальності народу, його культурної, мистецької пам'яті. Його краси! Відтак образи жінок пронизано мотивами, фольклорно-літературними, які озвучують, матеріалізують світ українства, що протистоїть війні.

3-поміж жінок особливе місце віддано Олесі Запорожець, яка вибудовує свій особливий мур на захист од війни. Любов і Слово Любові – ось назва того муру. За екстремальних обставин війни вона так само діє екстремально, навіть порушуючи традиції народної моралі. Однак не порушуючи своєї відданості Любові та Мудрості,

справжніх берегинь народного життя, народного космосу.

Є в кіноповісті діалог Лавріна Запорожця і Максима Заброди – на колючому концтабірному дроті. Був той концтабір за радянської влади, лишається він і за німецької. Лишається, ділячи українців мірою страждання на чужині, голодом і холодом Сибіру, та й, власне, Голодомором, про який не сказано героями повісті, але про що добре знали й пам'ятали і вони, і Довженко.

Читаючи кіноповість, не можеш не звернути уваги на пісенність тексту – він буквально пронизаний народним співом, фольклорними образами та образками. Дивовижна суголосність народному мелосу, образній потузі ліро-епічного прозирання народного життя! Завершення роботи над кіноповістю збіглося в часі з початком перебуванням матінки Довженка, Одарки Єрмолаївни, у Москві, у квартирі Довженка (після завершення німецької окупації Києва). Митець, користуючись нагодою, записує від матері народні пісні². Очевидно, що те «пісенне спілкування» з матір'ю не могло не вплинути на Довженка, який і після заборони кіноповісті продовжував працювати над нею.

Примітки

¹ Тут і далі фрагменти позначив курсивом автор.

² Про це див. статтю Ірини Коваль-Фучило в цьому числі журналу «Народна творчість та етнологія».

Джерела та література

1. Довженко О. П. Україна в огні: кіноповість, щоденник / упоряд. і авт. передм. О. М. Підсуха. Київ: Радянський письменник, 1990.
2. Тримбач С. Олександр Довженко. Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі. Вінниця: Глобус-Прес, 2007.

References

1. PIDSUKHA, Oleksandr, compiler. Dovzhenko O. P. Ukraine on Fire: Cinema Novel, a Diary. Prefaced by Oleksandr PIDSUKHA. Kyiv: Soviet Writer, 1990 [in Ukrainian].
2. TRYMBACH, Serhii. *Oleksandr Dovzhenko. The Death of the Gods. Identification of the Author in the National Time-Space*. Vinnytsia: Globe-Press, 2007, 800 pp. [in Ukrainian].

Надійшло / Received 10.08.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 29.08.2024